

Тенденції депопуляції в Україні, її регіональні особливості та соціально-економічні наслідки

В. ТЕРЕЦЬ,
Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

Стаття присвячена висвітленню сучасних тенденцій депопуляції в Україні, її специфічних рис на тлі природного руху населення в інших європейських країнах. У роботі розглядаються також регіональні особливості депопуляційних процесів у нашій країні та пояснюються їх соціально-економічні наслідки.

Статья посвящена характеристике современных тенденций депопуляции в Украине, ее специфики на фоне естественного движения населения в других европейских странах. В работе рассматриваются также региональные особенности депопуляционных процессов в нашей стране и освещаются их социально-экономические последствия.

The paper deals with the modern tendencies of depopulation in Ukraine, its specificity against a background of the natural changes of population in the other European countries. The regional peculiarities of depopulation and its social and economic consequences are also examined in the paper.

Ключові слова: депопуляція, природне зменшення населення, народжуваність, смертність, старіння населення.

Актуальність теми та наявні результати її дослідження. Населення України скорочується доволі швидкими темпами вже п'ятнадцять років поспіль. Від 1993 р., коли чисельність населення нашої країни склала 52,2 млн осіб, вона скоротилася дотепер більш ніж на 6 млн і на початок 2009 р. становила 46,1 млн осіб. Провідним, а в останні чотири роки і єдиним, фактором стрімкого скорочення чисельності населення у сучасній Україні виступає депопуляція — систематичне перевищення чисельності померлих над кількістю народжених.

Незважаючи на те, що депопуляційні тенденції в Європі (зокрема в її Східній і Центральній частині) в останні два десятиліття набувають все більшого поширення, депопуляція як демографічна проблема й загроза світового масштабу досі привертає значно менше уваги дослідників і громадськості, ніж висока народжуваність і швидкі темпи зростання чисельності населення у країнах третього світу.

Сам термін «депопуляція» був уведений французькими демографами, які аналізували динаміку чисельності населення у своїй країні наприкінці XIX — пер-

шій половині XX сторіччя. В останні ж десятиліття до вивчення депопуляції та її наслідків долучилися також окремі дослідники з Іспанії, Німеччини, США¹. Попри те, що саме масштабна депопуляція стала одним із основних проявів і своєрідним уособленням демографічної кризи на європейських теренах колишнього СРСР у пострадянський період, системні глибокі дослідження її витоків, особливостей і наслідків у країнах ближнього зарубіжжя наразі відсутні. Однак слід зазначити, що певну увагу цим проблемам приділяють російські дослідники (А. Антонов, І. Белобородов, А. Вишневський та ін.). Деякі з них вважають депопуляцію однією з основних загроз і свідченням демографічної трагедії². Деякі тлумачать депопуляційні тенденції як неминучий демографічний виклик, що є наслідком закономірної еволюції демографічних процесів³.

У доробку вітчизняних науковців з проблем депопуляції слід відзначити роботи Н. Левчук, С. Пирожкова, В. Піскунова та деяких інших. У роботах цих науковців окреслюються перспективні напрями вивчення цієї тематики⁴, певні методичні прийоми щодо її дослідження⁵, аналізуються деякі аспекти роз-

¹ Hewitt P. S. Depopulation and Aging in Europe and Japan / P. S. Hewitt // The Social Contract. — Summer, 2004. — P. 282–287; Bucher H., Mai R. Depopulation and its consequences for the regions of Europe / H. Bucher, R. Mai // Depopulation Issues Report. — 2005 // www.coe.int/population; Bucher H. Aging and Depopulation of Rural Areas in Europe — the German Example. — European Rural Development Workshop by IIASA and PAN. — 2001; Gascon A. A. Depopulation in Europe: some strategies and solutions in Spain / A. A. Gascon // Regions for Economic Change Conference. — January. — 2007.

² Антонов А. И. Демографическое будущее России: депопуляция навсегда? / А. И. Антонов // Социс. — 1999. — № 3. — С. 80–87; Белобородов И. Депопуляция в России: 15 лет демографической трагедии / И. Белобородов // Демографические исследования. — 2007. — № 6.

³ Демографическая модернизация России: 1900–2000 / Под ред. А. Вишневого. — М.: Новое издательство, 2006. — С. 484–487, 491–495, 516–517.

⁴ Піскунов В. П. Про методологію і структуру вивчення депопуляції у демографії // Демографічні дослідження. — 1993. — Вып. 17. — С. 31–54.

⁵ Пирожков С. И. Возрастная структура как фактор воспроизводства населения / Пирожков С. И. // Вибрані наукові праці. — Т. 1. — К.: Київ. нац. торг. ун-т, 2006. — С. 168–215; Левчук Н. Депопуляція та її вплив на віковий склад населення України / Н. Левчук // Демографічні дослідження. — 1996. — Вып. 18. — С. 72–80.

гортання депопуляції у нашій країні⁶. Водночас низка питань, що стосуються масштабів, особливостей і наслідків депопуляції в Україні на сучасному етапі досліджена вкрай недостатньо. Тому в цій роботі здійснено аналіз специфічних рис і тенденцій депопуляції у нашій країні, особливостей її у різних групах населення за статтю та типом поселення, регіональної диференціації показників депопуляції, а також соціально-демографічних наслідків довготривалого звуженого відтворення населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом 2007 р. чисельність населення за рахунок природного руху скорочувалась у шістнадцяти країнах світу. Більшість країн із від'ємним балансом природного руху населення — постсоціалістичні держави Європи (таблиця).

Серед європейських держав саме Україна, де наростання депопуляції збігається у часі з проголошенням незалежності і початком соціально-економічних трансформацій, вже певний час зберігає «провідні позиції» стосовно інтенсивності депопуляційних процесів. І хоча в останні роки масштаби депопуляційних втрат у нашій країні, порівняно з кінцем минулого десятиріччя, дещо скоротилися, відносний показник природного зменшення населення лишається найбільшим з-поміж країн, наразі охоплених депопуляцією.

Серед інших європейських країн, де тривалий час спостерігається депопуляція, слід насамперед відзначити Німеччину, в якій депопуляційні тенденції фіксуються ще з першої половини 70-х років ХХ ст., та Угорщину, де природне зменшення населення мало місце задовго до постсоціалістичних трансформаційних процесів — з початку 1980-х. У таких країнах, як Румунія і Хорватія, депопуляція спостерігається, як і в нашій країні, з початку 90-х років минулого сторіччя. В окремих європейських країнах (як-от, Австрія або Люксембург) від'ємне сальдо природного руху населення фіксується час від часу по декілька років поспіль.

Поглиблення депопуляції в Україні протягом першого десятиліття її незалежності відбувалося під спільним впливом несприятливої динаміки обох основних демографічних процесів — народжуваності та смертності. Саме ця риса розгортання депопуляції в Україні (а також у Росії та деяких інших постсоціалістичних кра-

їнах) відрізняє її від депопуляційних тенденцій окремих розвинутих країн, де вони виникають на тлі позитивної динаміки смертності, старіння населення й високої у цілому тривалості життя. А у нашій країні (та й у Російській Федерації) навіть підвищення народжуваності у поточному десятиріччі не було у змозі істотно пом'якшити депопуляцію через довготривалі негативні зрушення щодо смертності населення.

Україна при наявних темпах депопуляції щорічно втрачає чисельність населення, зіставну з кількістю мешканців таких міст, як Дніпродзержинськ, Івано-Франківськ або Кіровоград. Про роль депопуляції у загальному скороченні чисельності населення України за період її незалежності свідчать дані, представлені на рис. 1. Прискореними темпами масштаби депопуляційних втрат наростали в Україні саме у першій половині 1990-х, продовжували збільшуватись, хоч і нижчими темпами, у другій половині цього десятиріччя, досягли максимуму в 2001 р. Після цього втрати населення країни внаслідок перевищення числа померлих над кількістю народжених переважно скорочувались. Як видно з рис. 1., за підсумками минулого року, наслідки депопуляції щодо чисельності населення України зіставні з тими, які мали місце у 1994 р. Інтенсивність депопуляційних процесів у нашій країні наразі є близькою до такої, яку було зафіксовано у середині минулого десятиліття.

Відомо, що у сільській місцевості України депопуляція розпочалася значно раніше (з 1979 р.), ніж у містах (з 1992 р.). При цьому протягом усього періоду, коли депопуляційні тенденції спостерігаються як у селах, так і у містах коефіцієнт природного зменшення населення у сільській місцевості помітно перевищує такий для міських поселень. Останніми роками інтенсивність природного зменшення населення у селах була вдвічі вищою, ніж у містах України (рис. 2).

Така істотна диференціація показника природного руху населення за типом поселення не може пояснюватись ні розбіжностями повікової народжуваності (навіпаки — у групах найактивнішого дітородного віку частота дітонародження у сільській місцевості дещо вища), ні відмінностями в інтенсивності смертності за віковими

Таблиця

Групування країн світу, охоплених депопуляцією, за показником природного зменшення населення*

Значення коефіцієнта природного зменшення населення	Кількість країн	Перелік країн
менше 2‰	5	Італія, Естонія, Молдова, Португалія, Японія
2–3‰	5	Білорусь, Німеччина, Росія, Румунія, Хорватія
4–5‰	5	Болгарія, Латвія, Литва, Сербія, Угорщина
понад 5‰	1	Україна (-5,3‰ у 2008 р.; -6,2‰ у 2007 р.)

* Складено за: 2008 World Population Data Sheet

⁶ Демографічна криза в Україні. — К.: Ін.-т економіки НАН України, 2001. — С. 350–366.

групами, адже перевищення коефіцієнтів смертності сільських жителів над городянами наразі доволі відчутне лише у групах дітей і молоді, на які припадає невелика частка смертей. Тож вагому роль у формуванні розриву між міським і сільським населенням щодо інтенсивності депопуляції відіграє такий структурний чинник, як вищий рівень постаріння сільського населення.

Аналіз відмінностей природного руху населення за досліджуваний період серед чоловіків і жінок дозволяє стверджувати, що депопуляція дещо раніше охопила жінок України (як демографічно старішу частину населення), ніж чоловіків. Особливо це стосується сільського населення України, щодо якого звужене відтворення населення набуло форми депопуляції вже майже двадцять років тому, однак при цьому в перше десятиліття свого розгортання депопуляція у сільській місцевості стосувалася лише жінок.

Тривалий поступ депопуляції в Україні неоднаковою мірою зачепив також різні регіони країни. Переважання депопуляції на загальнонаціональному рівні у 1991 р. забезпечили п'ятнадцять областей країни, серед яких були як великі (наприклад, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Луганська області, Одещина і Харківщина), так і демографічно найстаріші (Вінниччина, Полтавщина, Сумщина, Черкащина та Чернігівщина).

У період високих темпів скорочення населення у першій половині 1990-х кількість охоплених депопуляцією регіонів неухильно збільшувалась. Станом на 1996 р. лише Закарпатська, Івано-Франківська та Рівненська області зберігали незначний природний приріст населення, але на зламі сторіч депопуляція поширилась і на ці регіо-

ни країні⁷. Свій всеукраїнський характер депопуляція зберігала протягом першої половини поточного десятиріччя. У 2006–2007 рр. першою пододала ці тенденції Закарпатська обл., а за підсумками 2008 р. певний природний приріст населення зафіксовано також у Рівненській обл. та м. Києві. Але більшість регіонів країни наразі продовжують нести демографічний тягар значних депопуляційних втрат, до яких у більшості охоплених депопуляцією областей додаються ще й втрати міграційні⁸. При цьому обсяг втрат внаслідок природного руху населення наразі перевищує міграційні втрати, і саме перші є визначальними щодо скорочення чисельності населення.

За роки панування депопуляційних тенденцій в Україні відбулися помітні зміни у регіональній структурі загальноукраїнських втрат чисельності населення. На початку депопуляції в Україні понад 54% загального обсягу природного зменшення чисельності населення регіонів, охоплених депопуляцією, припадало на п'ять областей з найвищими темпами природного скорочення населення⁹. Найбільш високими вони були в Донецькій області. При тому, що Донеччина утримувала першість за масштабами депопуляційних втрат, ступінь концентрації таких втрат у цьому регіоні, а також у демографічно старіших областях (Вінницькій, Полтавській, Чернігівській) поступово дещо знижувався за рахунок збільшення «депопуляційного потенціалу» низки інших крупних регіонів сходу і півдня України (як-от, Дніпропетровської, Луганської, Одеської областей).

За масштабами депопуляції та внеском регіонів у загальноукраїнський обсяг депопуляційних втрат їх можна розподілити на чотири групи. Першу формують

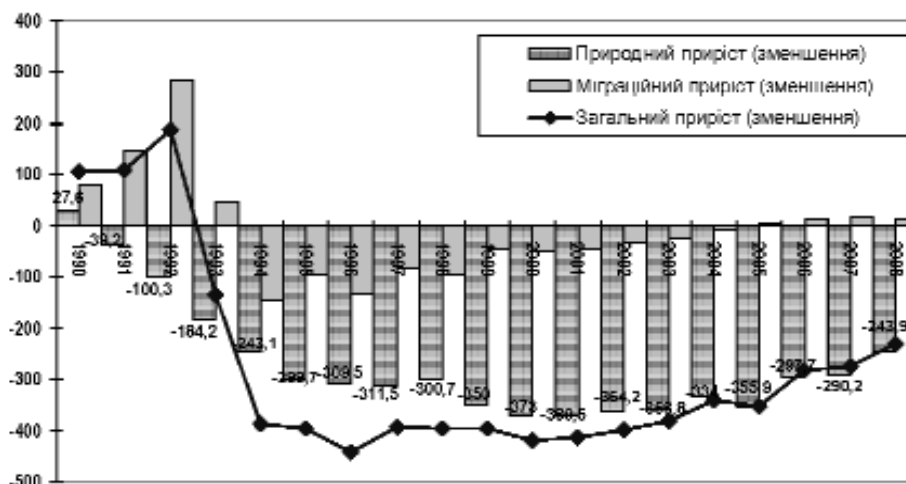

Рис. 1. Зміни чисельності населення України та їх компоненти у 1990–2008 рр.*

*За даними Державного комітету статистики України

⁷ Вперше від'ємне сальдо природного руху населення в усіх регіональних утвореннях країни було зафіксоване у 1999 р., але на той час «перемога» депопуляції виявилась нетривалою, бо у 2000 р. Закарпатській обл. вдалось відновити свій природний приріст населення. Однак вже з 2001 р. природне зменшення чисельності жителів було знову зафіксоване в усіх областях України і набуло більш сталого характеру.

⁸ Позитивне міграційне сальдо, за підсумками 2008 р., зберігають лише АР Крим, Волинська, Київська, Одеська й Чернівецька області та м. Київ і Севастополь.

⁹ Такими регіонами на той час були Донецька, Харківська, Чернігівська, Вінницька та Полтавська області.

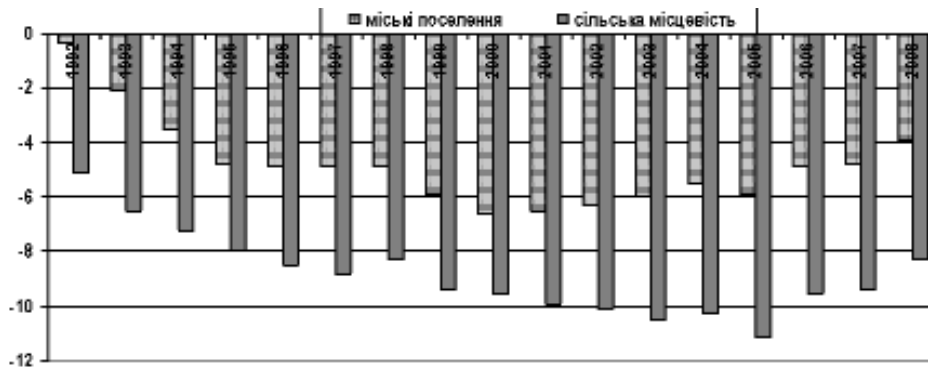

Рис. 2. Коефіцієнт природного зменшення населення України за типом поселення у 1992–2008 рр.*

*За даними Державного комітету статистики України

великі урбанізовані промислові області сходу країни (Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Харківська), внесок кожної з яких у природне скорочення чисельності населення по Україні становить 7% і більше сукупних втрат¹⁰. Доволі численною є група областей, у яких внесок у сукупні депопуляційні втрати становить від 4 до 7% (Вінницька, Запорізька, Київська, Полтавська, Сумська, Черкаська та Чернігівська). У наступну групу об'єднано регіони, внесок кожного з яких у загальноукраїнські результати депопуляції не менший 2%, однак не перевищує 4%. До неї увійшли АР Крим, Житомирська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Херсонська та Хмельницька області. Найменшим внеском у сукупний обсяг депопуляційних втрат відзначаються західні регіони країни – Волинська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька області. До цієї групи належали також Закарпаття, Рівненщина та м. Київ, де за підсумками минулого року втрат від депопуляції вже не зафіксовано.

Та власне масштаби втрат від депопуляції не є достатньо показовими (як і будь-які інші абсолютні величини) для визначення факторів та особливостей перебігу депопуляції у регіонах України. Тож територіальні відмінності щодо ступеня поширеності та інтенсивності депопуляції краще характеризує відносний показник результатів природного руху населення у регіонах України – коефіцієнт природного приросту (зменшення) населення. Регіональні відмінності щодо інтенсивності депопуляційних процесів та її зміни за період, що минув з часу набуття депопуляцією всеукраїнського масштабу, зображено на рис. 3.

Як видно з рис. 3, певні позитивні зміни щодо пом'якшення депопуляції у 2008 р., порівняно з 2001 р., спостерігаються в усіх без винятку регіонах країни, причому чи не найбільшого прогресу у цьому відношенні досягнуто, крім уже згаданого м. Києва (та двох західних областей з додатним сальдо природ-

ного руху населення), також в АР Крим, Волинській, Київській, Одеській, Чернівецькій областях. Найтяжче ж долати масштабну депопуляцію демографічно старим областям – Сумській та Чернігівській, що їх приклад наочно демонструє істотність та нерозривність взаємозв'язку «високий рівень постаріння населення – масштабна депопуляція».

Нами було здійснено також спробу оцінити ступінь відповідності регіональної диференціації показника депопуляції (коефіцієнта природного зменшення населення) та незалежних від вікової структури індикаторів народжуваності (її сумарного коефіцієнта) і смертності (середня очікувана тривалість життя), а також власне показника постаріння (середнього віку населення)¹¹ з використанням прийомів кореляційного аналізу. Його результати засвідчують найбільш вагому роль рівня постаріння у формуванні інтенсивності депопуляції у регіонах України. Згідно з проведеними розрахунками, за даними 2007 р., відмінності щодо рівня народжуваності можна вважати другим за значущістю фактором, що визначає регіональну диференціацію коефіцієнта природного приросту (зменшення) населення. Однак розірвати замкнене коло «низька народжуваність – старіння – депопуляція» можна лише поліпшенням соціально-економічної якості населення, що спричинить підвищення стандартів життя й позитивні зміни у демографічній поведінці¹².

Депопуляція і прогресуюче старіння населення, а також висока передчасна смертність в Україні уособлюють значущі демографічні обмеження для соціально-економічного розвитку, підвищення рівня життя (нині і на перспективу). Адже депопуляція та високий рівень старіння, які взаємно підсилюють одне одного, програмують збереження негативних демографічних тенденцій на майбутнє, зумовлюють неминучість формування нестачі робочої сили, підвищення податкового навантаження на зайняте населення, скорочення фінан-

¹⁰ З-поміж областей цієї групи помітно вирізняється Донецька, частка якої в загальнодержавному обсязі втрат від депопуляції останніми роками утримується на рівні 14–15%.

¹¹ Підбір індикаторів для основних факторів депопуляції (народжуваності, смертності та рівня постаріння) здійснювався таким чином, аби максимально уникнути хибної кореляції.

¹² Сучасна демографічна ситуація в Україні: проблеми, перспективи, шляхи поліпшення (наук.-аналіт. доповідь). – К. : ІДСД НАН України, 2007. – С. 11.

